

17 Tumšā tūrisma vietu attīstība: nākotnes vīzijas un attīstības modelis

Aija van der Steina, Maija Rozīte

Ievads

Tūrisma attīstīšana dažādos tumšā mantojuma objektos un vietās ir kļuvusi neizbēgama un pašsaprotama, veidojot mūsdienu traumatisko ainavu, kura pakļauta nepārtrauktai politiskajai un sociāli kulturālajai ietekmei (Roberts, Stone, 2014). Latvijai atgriežoties starptautiskā tūrisma aprītē, tūrisma piedāvājumā dominēja estētiski baudāmākais un nacionāli nozīmīgākais mantojums. Līdz ar muzeja “Ebreji Latvijā” (1989) un Latvijas Okupācijas muzeja izveidi (1993) šajā piedāvājumā iezīmējās arī tumšais mantojums, kas atklāja vietējo iedzīvotāju traģiskos likteņus divu totalitāro režīmu valdīšanas laikā, paralēli ejot roku rokā ar kolektīvās atmiņas veidošanās procesiem. Šī sarežģītā vēstures pārvarēšanas procesa un tūrisma attīstības mijiedarbība ir mainījusi ar holokaustu saistīto vietu nozīmi gan vietējo iedzīvotāju apziņā, gan tūrisma pārvaldītāju attieksmē pret to izmantošanu. Šis process nav bijis vienkāršs, jo tumšais tūrisms ietver ne tikai disonējošas, selektīvi noklusētas vietas, kuras ir pakļautas politikai un ideoloģijai un kurās izpaužas dažādas interpretācijas un nozīmes (Roberts, Stone, 2014), bet arī virkni ar tūrisma attīstību saistīto ētisko aspektu.

Vēsturisko, kultūras, politisko faktoru, atmiņu un piemiņas kultūras, iesaistīto pušu interešu ietekmē traģēdiju un nāves vietas var “iziet” dažādu attīstības ceļu – no “aizmirstības” līdz kļūšanai par svētvietai (Foot, 2009, citēts Hartmann, 2014). Var paiet ļoti ilgs laika periods, līdz vieta, kas saistīta ar vardarbību un traģēdiju, kļūst par publisku atmiņu institūciju, kuru apmeklē ar traģēdiju saistītās un nesaistītās grupas (Hartman, 2014: 175). Var notikt arī pretējs process, kad dažādu faktoru ietekmē jau esošas piemiņas institūcijas var tikt “aizmirstas”.

Tumšā tūrisma vietu attīstību nākotnē ietekmēs ne tikai procesi, kas saistīti ar atmiņas un piemiņas kultūras izmaiņām, bet arī ar plašākām tūrisma attīstības tendencēm, jo tūrismu, tāpat kā citus sociālos procesus,

nākotnē ietekmēs tādi būtiski faktori kā vide un klimata pārmaiņas, sociālie faktori un norises globālajā ekonomikā (Wright, 2016). Tūrisma attīstības kontekstā tiek uzsvērtā globalizācijas un iespējamo krīžu ietekme (Ziakas, Boukas, 2013), resursu problēma (degviela, enerģija), demogrāfiskās izmaiņas sabiedrībā un imigrācija (Yeoman et al., 2012; Wright, 2016), kā arī globālās kultūras ietekme, pieredzes ekonomikas attīstība, mākslīgā inteliģence, digitālo tehnoloģiju un virtuālās realitātes izmantošana (Ferrer-Roca et al., 2021; Moscardo, 2021; Wenzel, 2013).

Šajā nodaļā, izmantojot nākotnes scenāriju metodi un vairākus ar holokaustu saistītu vietu tipiskos piemērus Latvijā, tiek aprakstīta tumšā tūrisma vietu attīstības nākotne. Īsi tiek raksturotas autoru izvēlētas, tipoloģiski atšķirīgas ar holokaustu saistītas vietas. Tiek analizētas līdzšinējās vietu attīstības problēmas, definējot galvenos attīstības izaicinājumus, ietekmējošos faktoros un iezīmējot nākotnes attīstības virzienus. Nodaļas nobeigumā autore piedāvā modeli, kurš atspoguļo tumšā mantojuma vietu iespējamo attīstību un to iespējamo iesaisti un izmantošanu tūrismā.

Metodoloģija

Nākotnes prognozēm tumšā tūrisma attīstības kontekstā tika izmantota nākotnes scenāriju metode, kas, lai arī tūrismā joprojām ir salīdzinoši maz izmantota, ir labs instruments, lai sagatavotos un/vai novērstu ne tikai potenciālos ārējās makrovīdes draudus (Seyitoğlu, Costa, 2022), bet arī riskus (spriedzi vai pat konfliktus) iekšējā vidē, kas var rasties starp dažādām iesaistītajām pusēm un viņu interesēm sarežģītā mantojuma vietās. Scenāriju galvenās funkcijas ir riska pārvaldība, radošuma veicināšana un jaunu ideju radīšana (Lang, 2001 citēts Duinker, Greig, 2007). Scenāriju veidošana “nav vērsta uz prognozēšanu, bet gan uz to, lai aprakstītu nākotnes vīzijas, kas izaicina pašreizējos pieņēmumus un paplašina perspektīvas” (Duinker, Greig, 2007: 209). Scenāriju plānošanā var tikt izmantots plašs metožu spektrs – no intuitīvām līdz analītiskām metodēm (Page et al., 2010), no neformālas iztēles vingrinājuma, ko veic viens indivīds, līdz sistemātiskai grupas darbībai, ar mērķi atrast atbildes uz jautājumiem, kas varētu notikt, kas, visticamāk, notiks, ko mēs gribētu, lai notiek (Duinker, Greig, 2007). Dažādi autori apskata dažādu skaitu alternatīvu scenāriju, bet par optimāliem tiek uzskatīti divi līdz pieci scenāriji, piemēram, iekļaujot tādus scenārijus kā scenārijs bez pārsteigumiem, pesimistiskais scenārijs, optimistiskais scenārijs, krīzes scenārijs, brīnumu scenārijs u. c. Lai

gan ir iespējams izstrādāt vairākas vīzijas, stāstus par to, kā varētu attīstīties nākotne, scenāriju veidošanas mākslas pamatā ir izvēlēties stāstus, kas visvairāk izgaismo aplūkojamo jautājumu (Schwartz, 1996).

Šajā pētījumā tumšā tūrisma vietu nākotnes attīstības vīziju aprakstam tika izmantoti jau aprobēti scenāriju veidošanas principi (Ahmadi et al., 2022; Duinker, Greig, 2007; Page et al., 2010; Yeoman, 2012), ko veidoja seši soļi: 1) ar holokaustu saistīto vietu izvēle un situācijas izpēte tūrisma attīstības kontekstā, 2) galveno tūrisma, tostarp tumšā tūrisma, attīstību ietekmējošo faktoru un tendenču identificēšana, 3) atsevišķo vietu, objektu problēmjautājumu un galveno kopējo problēmjautājumu definēšana, 4) nākotnes vīziju / scenāriju izveide, 5) neprognozējamo ietekmes faktoru apzināšana, 6) priekšlikumu sagatavošana iesaistītajām pusēm.

Scenāriju plānošanā tika izmantots deduktīvās un induktīvās pieejas apvienojums, pieturoties pie strukturētas scenāriju izstrādes. Nākotnes scenāriju radīšanā tika izmantoti primārie, sekundārie, kvalitatīvie un kvantitatīvie dati esošās situācijas apzināšanai, bet nākotnes vīziju iezīmēšana balstījās uz intensīvām pētnieku diskusijām, līdz tika panākta vienprātība.

Padziļinātai analīzei tika izvēlētas tipoloģiski atšķirīgas vietas: Bauska (mazpilsēta ar ebreju vēsturisko mantojumu), bijusī Rīgas geto teritorija un Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs, Rumbulas un Biķernieku memoriāls un Mazjumpravas muižas teritorija (bijusī koncentrācijas nometne). Analīze balstījās ne tikai uz sekundāriem datu avotiem, bet arī uz plašu pētnieku iegūto primāro datu kopumu – vietējo iedzīvotāju ekspresaptaujām ($n = 54$), intervijām ar ieinteresētajām pusēm (pilsētplānotājiem, tūrisma nozares pārstāvjiem, uzņēmējiem, viedokļu līderiem ($n = 47$)), Latvijas iedzīvotāju aptauju ($n = 1005$) un ārvalstu tūristu aptauju ($n = 174$).

Pētnieki, kuri minēto metodi ieviesa tūrisma stratēģiskās attīstības plānošanā, uzskata, ka nepastāv viena iespējamā nākotne, bet ir iespējami vairāki nākotnes varianti vai scenāriji (Duinker, Greig, 2007; Page et al., 2010). Šīs nodaļas autore, balstoties uz tūrisma tendenču analīzi, definētajiem trīs problēmjautājumiem piedāvā reālo scenāriju jeb sniedz atbildes uz jautājumu, kas, visticamāk, notiks jeb kā attīstīsies. Papildus tam autore piedāvā arī divas radošās nākotnes vīzijas / scenārijus – pesimistisko jeb negribēto vīziju un optimistisko jeb ideālo nākotnes vīziju.

Scenāriji tika izstrādāti laika periodam līdz 2045. gadam – Otrā pasaules kara beigu 100 gadadienai. Neprognozējamie faktori, kuri var mainīt nākotnes scenārijus vienā vai otrā virzienā, un priekšlikumi iesaistītajām pusēm ir iekļauti šīs nodaļas kopsavilkuma daļā.

Gadījumu analīzes vietu raksturojums un to attīstības problēmjautājumi

Bijušā Rīgas geto teritorija un Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs

1941. gadā netālu no pilsētas centra ierīkotajā ebreju geto nometināja ap 30 000 Rīgas ebreju, no kuriem 25 000 noslepkavoja Rumbulā 1941. gada rudenī. Līdz 1943. gada novembrim tajā ieslodzīja no Vācijas, Austrijas un Čehoslovākijas deportētos ebrejus (*Evrejskaja Latvija: kratkij putevoditel'*, 2008). 2010. gadā vietējā ebreju kopiena ar Rīgas pilsētas atbalstu pilsētas vēsturiskajā daļā (ne autentiskajā vietā) izveidoja Rīgas geto un Latvijas holokausta muzeju. Muzejs ir kļuvis par nozīmīgu ārvalstu tūristu apskates objektu Rīgā, 2019. gadā uzņemot 25 644 apmeklētāju, no kuriem 74 % bija ārvalstu tūristi (RGLHM, 2021). Tūrisma vietnē "*Lonely Planet*" muzeju ierindoja Rīgas 10 apskatāmo objektu sarakstā (Lonely Planet, 2021).

Galvenie problēmjautājumi vietas attīstībā, kuri izkristalizējās, analizējot interviju transkriptus un aptaujas rezultātus, bija:

- Pilsētplānotāju interese atjaunot degradēto teritoriju, bet vienlaikus minot investoru interesi neatdzīvināt tumšo pagātni, jo tā var negatīvi ietekmēt apkaimes tēlu un attīstību.
- Kopienas attīstības koncepta ieviešana Rīgā – tiek gaidīta iniciatīva no apkaimes iedzīvotājiem, nevalstiskajām organizācijām, kas virzītu un uzturētu šīs vietas jautājumu iekļaušanu un uzturēšanu dienas kārtībā.
- Daļas ieinteresēto pušu vēlme saglabāt, iezīmēt teritoriju vai vērtīgāko no tās, pirms sākta veco, autentisko ēku nojaukšana vai veiktas citas izmaiņas.
- Vietējie iedzīvotāji nezina / negrib zināt, ka dzīvo bijušā geto teritorijā, lai gan vērojama pieaugoša tūristu interese par šo teritoriju.
- RGLHM kā "vieta, kas jāredz" ir atrodams starptautiskos informācijas kanālos, bet Rīgas tūrisma piedāvājumā un informācijā muzejs netiek pietiekami integrēts.
- Muzejs nav fiziski savienots ar Rīgas geto vēsturisko atrašanās vietu, kas rada problēmas ar vietas autentiskumu.
- Apmeklētāju neapmierinātība ar muzejā noklusēto vietējo kolaboracionistu lomu genocīdā.

Vēsturiskā ebreju pilsēta – Bauska

Bauskas ebreju kopienas vēsture plašāk ir aprakstīta 7. nodaļā.

Galvenie ar vietas attīstību saistītie problēmjautājumi Bauskā:

- Mūsdienās ebreju kopienas mantojums maz izpaužas pilsētas dzīvē, kultūrā, piemiņas kultūrā, jo nav dzīvas vietējās ebreju kopienas.
- Pilsētas fokusēšanās uz nacionālo mantojuma tūrismu, vienlaikus apzinoties ebreju mantojuma nozīmi pilsētā.
- Pieredzes un prasmes trūkums komunicēt par sensitīvu tēmu, jo saglabājušies stereotipi un atmiņas par drūmajiem notikumiem un vietējo kolaboracionismu. Novērojami dažu ieinteresēto / iesaistīto pušu pārstāvju mēģinājumi monopolizēt holokausta tēmu.
- Vietējo iedzīvotāju nevēlēšanās pārvērst pilsētas centru par “kap-sētu” vai piemiņas vietu; diskusija par to, kurš cietis vairāk un kuras grupas, tautas vēsture ir izceļama.
- Ebreju masu slepkavību vieta Likvertenē mūsdienās ir arī pilsētas rekreācijas zona, kas disonē ar piemiņas kultūru.

Masu slepkavību vietas – Biķernieki un Rumbula

Rumbulā 1941. gada rudenī divu dienu laikā tika noslepkavoti vairāk nekā 25 tūkstoši ebreji. Neskatoties uz padomju varas ierobežojumiem pagājušā gadsimta 60. gados, atsevišķu ebreju iniciatīvas rezultātā tika uzstādītas pirmās piemiņas zīmes, kuras 1964. gadā tika novāktas, un to vietā tika dota oficiāla atļauja uzstādīt piemiņas akmeni ar uzrakstu “Fašisma upuriem” arī jidiša valodā. 2002. gadā šajā vietā tika izveidots memoriālais ansamblis (LUJSC, 2023).

Biķernieku mežā laikā no 1941. līdz 1944. gadam tika noslepkavoti ap 35 000 ebreju no Latvijas un citām valstīm. 2001. gadā ar Vācijas un Austrijas dažādu institūciju atbalstu šajā vietā tika izveidots nacistu upuru memoriāls (LUJSC, 2023).

Abas šīs vietas augstu novērtē un apmeklē ārvalstu tūristi, bet uzsver, ka tās nav pietiekami uzturētas, grūti pieejamas.

Vietas attīstības problēmjautājumi:

- Memoriāli ir izveidoti ar piemiņas un izglītošanas mērķi, bet tūrisma un vispārējā infrastruktūra nav sakārtota, tā ir tūristiem grūti pieejama, tāpēc rodas iespaids, ka vietējiem šis mantojums ir vienaldzīgs.
- Šīs vietas netiek asociētas ar tūristu interešu objektu, kuram nepieciešama sakārtota tūrisma infrastruktūra un atbilstoša interpretācija.

- Biķernieku mežs galvenokārt ir rīdzinieku aktīvas rekreācijas vieta, un atsevišķi maršruti / takas šķērso memoriāla teritoriju, kas disonē ar piemiņas vietas būtību.

Bijusi “Jungfernhof” koncentrācijas nometne – Mazjumpravmuiža

1941. gadā muižas teritorijā tika iekārtota koncentrācijas nometne, kurā bija ieslodzīti 3984 Vācijas un Austrijas ebreju (Frostig, n. a.), no kuriem 800 šeit tika apglabāti. Pēc Otrā pasaules kara tur bija izvietota PSRS armijas daļa. 2010. gadā, balstoties uz privātu iniciatīvu, tika uzsāktas aktivitātes piemiņas vietas izveidei, bet pilsēta šajā teritorijā vienlaikus sāka veidot rekreācijas parku. 2021. gadā piemiņas projekta īstenotāji, izmantojot jaunākās tehnoloģijas, atklāja un kartēja masu kapu. Nākotnē šī privātā iniciatīva paredz izveidot memoriālu, savukārt Rīgas pilsēta veic teritorijas labiekārtošanu, paredzot attīstīt multifunkcionālu pilsētas rekreācijas zonu.

Nozīmīgākie šīs vietas attīstību ietekmējošie aspekti ir:

- Interesu sadursme starp pilsētas attīstības prioritātēm (rekreācijas vietas izveide) un ārvalstu pilsoņu iniciatīvu par piemiņas vietu, ko veicināja pilsētas pārvaldības darbinieku ierobežotās zināšanas, informācijas un pēctecības trūkums par tumšā mantojuma nozīmi un iniciatīvām memoriāla izveidē, ko rada augstā personālā mainība un pēctecības trūkums.
- Pašvaldības finansējums rekreācijai un tradicionālā mantojuma attīstīšanai, bet ne tumšā mantojuma liecību izpētei.
- Iniciatīva par teritorijas attīstību tiek gaidīta no apkaimju biedrībām.

Apkopojot problēmas, ar kurām šodien saskaras pētījumā analizētās holokausta vietas, skaidri iezīmējas vairāki šo vietu attīstības potenciālie izaicinājumi.

- Pirmkārt, no vienas puses, pastāv tūristu interese par tumšā mantojuma vietām un/vai spiediens par vietu saglabāšanu, iezīmēšanu un pieejamību, bet, no otras puses, vērojama atsevišķu vietējo iedzīvotāju grupu nevēlēšanās vai nevarēšana un nemācēšana atklāt šos nācijai nepatīkamos vēstures notikumus.
- Otrkārt, atzīstot tumšā mantojuma saglabāšanu atmiņas, piemiņas un izglītības mērķiem, vienlaikus pastāv arī pilsētas attīstītāju un vietējās kopienas ekonomiskā ieinteresētība vietas attīstībā, piepilsētu rekreācijas zonu izmantošanā, tādējādi radot dilemmu par piemiņas un vietas attīstības ilgtspējīgu līdzāspastāvēšanu.
- Visbeidzot, lai arī tumšā tūrisma nozīme, pieprasījums un tūristu vajadzības ir apzinātas, joprojām tūrisma pārvaldības organizācijas

koncentrējas uz tradicionālo, nācijai patīkamā mantojuma integrēšanu tūrismā, novārtā atstājot tumšās mantojuma vietas.

Turpmāk tekstā autore ieskicē nākotnes redzējumu, atklājot to, kā attīstīsies holokausta vietas tūrisma un atmiņu kultūras mijiedarbībā, fokusējoties uz potenciālajiem izaicinājumiem, kas dažādu faktoru ietekmē nākotnē var saglabāties, palielināties vai arī izzust.

Nākotnes vīzijas un scenāriji: kā, visticamāk, būs 2045. gadā

Iekļaujoša kolektīvā atmiņa un tūrisma attīstība

Tumšā tūrisma pieprasījumu nākotnē veicinās kopējo un Eiropas iekšreģionālo tūrisma plūsmu palielināšanās (Yeoman et al., 2012; Yeoman et al., 2013; Moscardo, 2012; Ferer-Roca et al., 2020), mantojuma tūrisma, tostarp tanatūrisma, popularitātes pieaugums (Timothy, 2014) un senioru kā kultūras tūristu īpatsvara pieaugums sabiedrībā un tūrisma pakalpojumu patēriņā (Yeoman et al., 2012). Ģenealoģiskais tūrisms (Timothy, 2014) veicinās ar ebreju mantojumu un holokaustu saistītu vietu apmeklēšanu, lai gan dažviet pieaugošais antisemitisms un holokausta noliegšana (Podoshen, 2017) varētu atturēt ebreju pēctečus apmeklēt šīs vietas. Pieaug atpūtas motivēto (ceļojuma primārais nolūks) tūristu īpatsvars tumšo mantojuma vietu apmeklējumā, un tie būs gan tūristi ar dziļu interesi par vēsturi, gan nejaušie tūristi. Izzūdošās dzīvās atmiņas un laika distance kopš traģiskajiem notikumiem ar holokaustu saistītās vietas cilvēku uztverē padarīs par senāku mantojumu un pavirzīs jau nedaudz gaišākā tumšā tūrisma spektrā (Stone, 2006). Noziegumu dalībnieku un novērotāju (Tunbridge, Ashworth, 1996) pēctečiem tās, iespējams, kļūs par vietām, kur meklēt skaidrojumu senču individuālai uzvedībai un nācijas lomai traģiskajos notikumos.

Pamazām izzūd holokausta tēmas monopolizācijas mēģinājumi un konkurence starp dažādu grupu interesēm prioritizēt savu (ciešanu) stāstu. Notiek diskusijas, kurās iesaistītās puses spēj vienoties par interešu līdzsvarošanu vietas attīstības un vēsturiskā mantojuma saglabāšanas jautājumā. Iekļaujoša atmiņu kultūra kopā ar vietējās kopienas vēlmi, spēku un tiesiskajām iespējām ietekmēt lēmumu pieņemšanu nodrošina līdzsvarotu vietas attīstību. Etnocentriskā pieeja ir nomainījies uz visu minoritāšu mantojuma daudzpusīgāku iekļaušanu, to skaitā ebreju vēsturiskā mantojuma un tā laikmetīgo izpausmju izmantošanu.

Tumšais mantojums tiek saglabāts un iezīmēts (fiziski un/vai virtuāli) veidos, kas neprasa fizisku vietas norobežošanu vai izcelšanu. Tiek izmantoti

tradicionāli un inovatīvi ilglaicīgi un īslaicīgi, klātienes, attālinātie un hibridie interpretācijas instrumenti: ceremonijas, videoinstalācijas, laikmetīgā māksla, interaktīvās spēles, lietu internets, paplašinātā, virtuālā vai jauktā realitāte, dziedinošās telpas u. c. (International Coalition of Sites of Conscience, 2018). Joprojām pastāvēs diskusijas par interpretācijas ētiskajiem aspektiem, jo to formu daudzveidība izaicina tradicionālo praksi un kļūst arvien konfrontējošāka.

Holokausta piemiņas vietas būs kļuvušas par vienojošu Latvijas sabiedrības atmiņas sastāvdaļu, veiksmīgi iekļaujoties nacionālās atmiņas ietvarā. Šīs vietas vairs netiek uzskatītas par sarežģīto mantojumu, bet gan par nācijas identitāti un tēlu stiprinošu (Macdonalds, 2015). Holokausta piemiņas vietas ir “līdzeklis / instruments”, ar kuru citu sabiedrības grupu, valstu un kultūru pārstāvjiem stāstīt par sarežģītiem vēsturiskiem notikumiem.

Piemiņas kultūras, ekonomiskās attīstības un rekreācijas saskarsme

Lai gan tumšais mantojums tiek atzīts par nozīmīgu un saglabājamu vērtību, kas ir ar lielu nozīmi sabiedrības izglītošanā un piemiņas saglabāšanā, praksē vietas attīstības ekonomisko interešu un investoru spiediena rezultātā pastāvēs pretrunīgi viedokļi par to izmantošanu vai attīstību. Lielāks atbalsts arī turpmāk būs urbāno teritoriju attīstībai nekā kultūrvēstures saglabāšanai (Timothy, 2014). Labākā situācijā būs tās tumšā tūrisma vietas, kas atrodas tuvu intensīvām tūristu plūsmām un populārām tūristu piesaistēm, kas veicinās tūrisma infrastruktūras un pakalpojumu attīstību.

Intensīvāk tiks izmantotas rekreācijas ainavas piepilsētā (Majewska et al., 2022), un pieaugs piepilsētu zaļās zonas nozīme un tās multifunkcionāla izmantošana (Kalfas et al., 2022). Tādēļ vietās, kur piepilsētās atradušās koncentrācijas nometnes un masu slepkavību vietas, saglabāsies spiediens (daļēji pat neapzināts) no pilsētas attīstītāju un pilsētnieku puses izmantot tās kā rekreācijas zonas. Vietās ar intensīvu rekreāciju, bet kurās jau ir izveidotas holokausta piemiņas vietas, turpināsies abu funkciju – atmiņas un rekreācijas – līdzāspastāvēšana. Tūristi un vietai ne tik piesaistītie apmeklētāji kritiski vērtēs atpūtas norišu “ielaušanos” tumšā mantojuma teritorijā un šīs līdzāspastāvēšanas ētiskumu (Foley, Lenon, 1996). Šos riskus var mazināt zaļo kapsētu koncepta iedzīvināšana. Tas ietver nāves un atpūtas telpas simbiozi, kapuvietas kā refleksijas, rekreācijas un kultūras saskarsmes vietas (Skår, Nordh, Swensen, 2018), kuras var izmantot ainavu, memoriālu dizaina un citiem izglītības mērķiem (Lee, 2015).

Neizpētītas vai aizmirstas nāves vietas, izmantojot moderno tehnoloģiju iespējas, tiks “atkal atklātas” un “labotas” (Foot, 1997 citēts Hartmann, 2014),

samazinot rekreācijas slodzi vai izvēloties “maigākas” rekreācijas formas, līdzsvarojot atceres, izglītības un rekreācijas mērķus.

Vietējās kopienas lomai pieaugot, atsevišķās vietās rodas apstākļi, kuros vietējie iedzīvotāji kļūst par iniciatoriem piemiņas vietu vai institūciju izveidošanai. Līdzīgi kā ar 2012. gadā izveidoto ebreju glābēja Žaņa Lipkes memoriālu, kas ir kļuvis ne tikai par piemiņas, izglītības un tūrisma objektu, bet arī vietējās kopienas satikšanās vietu, personiskās izaugsmes, pilsoniskās drosmes un valstiskās audzināšanas centru.

Tumšais mantojums tūrisma vietu pārvaldības ietvarā

Dominējot hedonisma idejai, tūrisma piedāvājums turpinās koncentrēties uz klasisko, estētiski baudāmo un nācijai patīkamāko mantojumu. Tomēr lielāku nozīmi ieņems tās tumšā mantojuma vietas, kas atklās ne tikai vietējai nācijai sāpīgās ciešanu vietas, bet arī vietas, par kurām pārņem kauna izjūta. Pateicoties diskusijai sabiedrībā, holokausta jautājums Austrumeiropā vairs netiks uzskatīts par sarežģītu un nacionālās identitātes un tēlu negatīvi ietekmējošu (Macdonald, 2015). Tāpēc tumšā tūrisma objekti un vietas ir organiski integrējās tūrisma piedāvājumā. Piedāvājums un pieredzējums ir balstīts uz izglītību, piemiņu, dziļu individuālu pārdzīvojumu un pašrefleksiju. Populāras ir vietas, kas atklāj Otrā pasaules kara laika savstarpējās “palīdzības” (“help”) stāstus (Shostak, 2017), izdzīvojušo un glābēju stāstus.

Tūrisma pārvaldības organizāciju speciālisti izmantos prasmes, kas saistītas ar tumšā mantojuma saglabāšanas, interpretācijas ētiskiem aspektiem un komunikāciju ar tūristiem un vietējiem iedzīvotājiem (Ferrer-Roca et al., 2020), sadarbojoties ar visām iesaistītām pusēm. Galvenie izaicinājumi joprojām būs interpretācija, autentiskuma saglabāšana un komodifikācija (Podoshen, 2017), jo neveiksmīgas prakses rezultātā to varētu neakceptēt tūristi (Reynolds, 2016) un savās interesēs izmantot holokausta noliedzēji. Holokausta noliedzēji saviem mērķiem izmantos arī vietas, kurās trūkst vēsturiskās izpētes un pastāv dažādas interpretācijas iespējas.

Rekomendācijas, digitālās kartes (Haynes, Egan, 2021) un populārā kultūra veicinās tāda tumšā mantojuma pieprasījumu, kas tradicionāli nav bijis iekļauts tūrisma piedāvājumā. Popkultūras lomu Eiropas vēsturisko notikumu izziņāšanā (ietekme uz ceļošanu un vietējo iedzīvotāju atmiņu kultūru) papildinās vai pat nomainīs dažādi tehnoloģiskie risinājumi (papildinātā, paplašinātā realitāte, personalizēti gidi roboti u. c.) (Wenzel, 2013; Ferrer-Roca et al., 2020). Holokausta liecinieku saglabātie personiskie stāsti, izmantojot tehnoloģijas, palīdzēs labāk saprast notikumus, kuri norisinājās pirms 100 gadiem.

Taču jaunāko tehnoloģiju izmantošana joprojām radīs diskusijas par vēsturisko notikumu korektu interpretēšanu.

Nākotnes vīzijas un scenāriji: ideālās nākotnes vīzija 2045. gadā

2045. gads – ir pagājuši 100 gadi, kopš beidzies Otrais pasaules karš, Eiropā notiek šai tēmai veltīti piemiņas pasākumi un zinātniskas konferences ar moto “Kas jādara, lai šādas traģēdijas vairs neatkārtotos”. Ir notikusi vēstures pārskatīšana, un vietējā sabiedrībā sarežģītie jautājumi par kolaboracionistiem, līdzskrējējiem, nodevējiem, slepkavām ir izdiskutēti, balstoties uz pierādītiem faktiem. Visi Otrā pasaules kara upuri tiek pieminēti vienā piemiņas dienā. Izglītībā un politikā akcents tiek likts uz demokrātiskas sabiedrības, vispārcilvēcisko vērtību, pilsoniskās apziņas un atbildības veidošanu. Visas ar holokaustu saistītās vietas Latvijā ir sakoptas, pieejamas, iekļautas dažādos informatīvos materiālos. Nozīmīgākās holokausta vietas ir attīstītas arī kā tūrisma objekti, iekārtojot tūristiem nepieciešamo infrastruktūru, sniedzot objektīvu informāciju interpretācijai, nodrošinot vidi apcerei un ētiskai šo vietu izmantošanai. Vietas ir iekļautas dažādos tūristu maršrutos, pielāgotas dažādām tūristu grupu vajadzībām, interesēm, to skaitā vietējā izglītojošā tūrisma maršrutos.

Bijušā Rīgas geto teritorijā nelielā teritorijā ir saglabāta vēsturiskā, autentiskā vide. Apkaime kļuvusi par atraktīvu, pilsētas centram tuvu dzīvesvietu, kuras iedzīvotāji apzinās holokausta mantojuma nozīmību. Kopiena ir vienojusies par atbilstošāko veidu Rīgas geto teritorijas iezīmēšanai, izmantojot radošumu un moderno tehnoloģiju risinājumus. Uz teritoriju ved vairāki tūristu maršruti, tā ir pieejama gan individuāliem tūristiem, gan lielākām grupām. Tūristiem ir iespēja iepazīt apkaimes vēsturi, tradicionālo dzīves veidu, saņemt nepieciešamos pakalpojumus.

Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs ir kļuvis par modernu izglītības, pētniecības un vietējās kopienas tikšanās vietu un virtuāli ir sasaistīts ar geto teritoriju. To apmeklē ebreju pēcnācēji, tūristi no visas pasaules, vietējie tūristi, kas uztver ebreju mantojumu un holokaustu kā neatņemamu Latvijas mantojuma sastāvdaļu.

Biķernieku un Rumbulas piemiņas vietas ir labi sakoptas, ar attīstītu tūrisma infrastruktūru un viegli pieejamas. Tās tiek izmantotas piemiņas, izglītības un rekreācijas mērķiem. Tūristu interese par šīm traģiskajām vietām ir mainījusi vietējo iedzīvotāju attieksmi, atzīstot to vēsturisko nozīmi un veicinot cieņpilnu rekreatīvo izturēšanos.

Bauska kļuvusi par pilsētu, kuras identitātē ir atgriezies ebreju mantojums. Vecpilsētas ēkas ir restaurētas, sakoptas, un par ebreju kopienas vēsturi stāsta nozīmīgākās ēkas. Virsrabīnam, ebreju domātājam Ābrāmam Izakam Kūkam ir veltīts muzejs, kuru apmeklē ebreju tūristi no visas pasaules. Holokausta memoriāls Likvertenu silā ir atjaunots un sakopts. Par traģiskajiem notikumiem ir pieejama moderna ekspozīcija pilsētas muzejā, un vietējie iedzīvotāji viesiem atklāj patiesu stāstu par traģēdiju.

Mazjumpravas muižas teritorijā ir izveidots integrēts atpūtas un brīvā laika komplekss, kas atklāj tās sarežģīto vēsturi cauri gadsimtiem. Viena no kompleksa sastāvdaļām ir memoriāls koncentrācijas nometnes upuriem, kurā tiek piedāvātas dažāda satura tematiskas ekskursijas. Komplekss kalpo kā labās prakses paraugs aizmirstā tumšā mantojuma izmantošanai.

Nākotnes vīzijas un scenāriji: pesimistiskā – negribētā vīzija

Holokausta tēma vietējā sabiedrībā, Eiropā un pasaulē nav aktuāla. Par tēmu interesējas galvenokārt cilvēki ar dziļu interesi par Otrā pasaules kara vēsturi. Otrā pasaules kara, tostarp holokausta, mantojumu aizēno ar jaunākiem traģiskiem notikumiem un masu slepkavībām saistītas vietas. Pasaulē ir izteikta viedokļu polarizācija par holokaustu. Šīs vietas apmeklēt nav droši valdošā antisemitisma un holokausta noliegšanas dēļ. Mantojuma saglabāšanā dominē etnocentrisms, un mazo kopienu mantojums tajā netiek iekļauts. Vēl eksistē atsevišķas ar holokaustu saistītas vietas, bet tās nav iekļautas tūrisma informācijā un integrētas tūrisma piedāvājumā. Tās apmeklē neliels skaits cilvēku, kas meklē savas saknes, interesējas par vēsturi, kā arī holokausta noliedzēji. Vietas netiek uzturētas, infrastruktūra netiek atjaunota, daži muzeji ir slēgti vai notiek diskusijas par to slēgšanu, ēkas tiek izmantotas citiem mērķiem. Rekreācijas un atpūtas zonas ir intensīvi apmeklētas, tiek izmantotas dažādām aktīvās atpūtas un brīvā laika aktivitātēm. Par nāves vietām šajās teritorijās liecina vāji pamanāmas piemiņas zīmes vai pieminekļi. Vietas kā fons tiek izmantotas tumšā tūrisma piedāvājumā, kas orientēts uz izklaidi.

Rīgas bijušā geto teritorijā ir notikusi strauja attīstība, senās koka apbūves vietā dominē jaunā daudzstāvu apbūve, ģentrifikācijas rezultātā ir nomaiņīes vietējo iedzīvotāju sastāvs, kuru neinteresē šīs vietas vēsture. RGLH muzeja ekspozīcija ir sarukusi, tiek uzturēta, balstoties uz atsevišķu indivīdu entuziasmu. Muzeja pārējās telpas tiek izīrētas citiem mērķiem. Ierobežotais pieprasījums liek muzejam cīnīties par izdzīvošanu. Tam finansiāli palīdz atsevišķi ārvalstu fondi.

Bauskas vecpilsēta ir atjaunota viduslaiku stilā, kas dominē arī tūrisma piedāvājumā. Bauskas muzejā ir mainīta ekspozīcija un par ebreju vēsturi liecina pāris foto un viens neliels kvadrātkods vai tamlīdzīgs risinājums. Ebreju un ebreju kopienas mantinieku īpašumi ir pārdoti vai atsavināti. Likvertenu sila piemineklis ir aizaudzis un daļēji sadrupis. Apkārtējā teritorija tiek izmantota intensīvai rekreācijai vai kā auto / motosporta trase.

Rumbulas memoriāls ir neliela izolēta saliņa privāto māju un industriālās zonas ielenkumā. Uz šo vietu nav norādes, un intensīvas satiksmes dēļ ir grūti piekļūt šai vietai. Memoriāla uzturēšanai pašvaldības līdzekļi netiek piešķirti vai ir minimāli, tāpēc šī vieta izskatās pamesta, nekopta. Ik pa laikam memoriāla renovācijai, uzturēšanai ienāk līdzekļi no ārvalstīm. Vieta tiek minēta kā viena no neonacistu neoficiālām pulcēšanas vietām.

Mazjumpravas muižā ir izveidots atpūtas parks pilsētas iedzīvotājiem, ar piknika vietām, telpām svinībām, restorānu. Parka teritorija un dīķi tiek izmantoti aktīvai atpūtai. Tikai neliela, grūti pamanāma zīme liecina, ka teritorijā pirms 100 gadiem ir bijusi koncentrācijas nometne.

Kopsavilkums

Izstrādātais reālais attīstības scenārijs ieskicē tumšā mantojuma pārvaldītājiem, vietu un tūrisma attīstītājiem optimālo risinājumu tumšo vietu pārvaldībā. Galvenie darbības virzieni, lai tumšā tūrisma, tostarp holokausta, vietas attīstītos ilgtspējīgi, ir: korektas informācijas nodrošināšana par vēsturiskajiem notikumiem; vietas un interpretācijas autentiskuma nodrošināšana; diskusijas sabiedrībā par vietējās sabiedrības lomu genocīdā; vietējās kopienas proaktīva iesaiste teritorijas un tūrisma pārvaldības procesos; piemiņas un rekreācijas funkciju līdzsvarošana; tumšā mantojuma vietu (arī “aizmirsto”) mūsdienīga iezīmēšana; tumšā mantojuma sasaiste ar tradicionālā mantojuma tūrisma piedāvājumu (un infrastruktūras nodrošinājumu), vienojoties par atbilstošāko veidu, izpildījumu un tūristu uzvedības vadlīnijām. Tikai iekļaujoša atmiņas kultūra kopā ar vietējās kopienas vēlmi, spēku un tiesiskajām iespējām ietekmēt lēmumu pieņemšanu nodrošinās līdzsvarotu vietas un tūrisma attīstību.

Autori piedāvā tumšā tūrisma vietu attīstības modeli, ko var izmantot ceļojuma galamērķu pārvaldītāji tumšā mantojuma vietu integrēšanai tūrismā. Sk. 17.1. attēlu.

Lai arī tūrisma pārvaldības organizācijas ar apmeklētāju interesi par tumšā mantojuma vietām var saskarties, pirms tās ir uzsākušas proaktīvu

**PĀRVALDĪTĀJI UN
ĪSTENOTĀJI**

- Pašvaldības,
- Kopienas (NVO)
- Citas institūcijas
- ...

**Tumšā
mantojuma
objekti / vietas**

Izpētīti vēsturiskie notikumi, īstenots atmiņas saglabāšanas darbs, piešķirta nozīme lokālā, nacionālā vai starptautiskā līmenī

*Neizpētīti /
aizmirsti
vēsturiskie
notikumi,
neviennozīmīga
interpretācija,
mīti*

**Tūrismā
mērķtiecīgi
neizmanto,
ir atsevišķi
interesenti,
tāpēc nākas
saskarties ar
interesi**

MĒRĶGRUPAS

Atsevišķas apmeklētāju grupas (ir saikne ar vietu un notikumiem) ir ieinteresētas

- Muzeji
- Vietējās kopienas
- Izglītības iestādes
- Kultūras un mākslas darbinieki
- Žurnālisti
- Viedokļu līderi
- ...

Atmiņas institūcijas + publiskā telpa:

- Muzeji (ekspozīcijas), arhitektūra
- Piemiņas vietas
- Pasākumi (t. sk. piemiņas, izglītojoši, mākslas u. c.)

Ekskursanti ar piemiņas, izglītošanās motivu. Dominē atsevišķas piesaistes (muzeji, reliģiskas celtnes, piemiņas vietas), izmanto tūrisma infrastruktūru, bet objekti un vietas nav mērķtiecīgi integrētas tūrisma informācijā un piedāvājumā.

- Vietējā kopiena (lokāli)
- Skolēni (lokāls un nacionāls līmenis)
- Citi interesenti (nacionāls līmenis)

- Tūrisma pārvaldības organizācijas
- TIC
- Citas iesaistītās puses

1. solis. Tumšā mantojuma kā nozīmīga vietējā mantojuma apzināšana un pamatinformācijas iekļaušana tūrisma informācijā

2. solis. Kvalitatīva tūristu pieredzējuma veidošana sadarbībā ar piemiņas institūcijām, gidiem u. c. institūcijām un tūrisma infrastruktūras sakārtošana (gidu apmācība, maršrutu veidošana, digitālie risinājumi...)

3. solis. Tumšais mantojums kā nozīmīgs vietas identitātes elements, proaktīva piedāvājuma (pieredzējuma) pilnveidošana, mārketinga komunikācija...

- Vietējie ekskursanti un tūristi (nacionālais līmenis)
- Ārvalstu tūristi

17.1. attēls. Modelis tumšā mantojuma objektu / vietas iesaistei tūrismā

darbību šo vietu integrēšanai tūrismā, piedāvājumā ir iespējams kvalitatīvi integrēt tikai tādas vietas, kuras ir izpētītas un ir ar skaidru, izdiskutētu vēsturisko naratīvu, korektu un autentisku interpretāciju. Lai arī atsevišķos gadījumos tumšā mantojuma vietu iekļaušana tūrismā var būt tūristu intereses jeb pieprasījuma iniciēta, visbiežāk atmiņas un piemiņas institūciju pasākumi vietējai sabiedrībai (lokāli, nacionāli) ir viens no būtiskiem priekšnoteikumiem tāda kvalitatīva tūristu pieredzējuma veidošanā, kas balstīts uz piemiņas un izglītošanās motīviem. Tikai sadarbība starp atmiņas institūcijām un tūrisma nozari var nodrošināt autentiska, ētiski atbildīga un kvalitatīva pieredzējuma radīšanu dažādām interesentu grupām.

Secinājumi

Šajā nodaļā ir iezīmēti iespējamie tumšā tūrisma attīstības nākotnes virzieni. Reālajā nākotnes scenārijā tiek ņemts vērā pieņēmums, ka holokausts ir kļuvis par Eiropas un globālās atmiņas sastāvdaļu (Assmann, 2010; Kucia, 2016), kas izpaužas gan nacionālā, gan lokālā līmenī, ka tiek ņemtas vērā arī tūrisma attīstības tendences. Iekļaujoša vietējā kolektīvā atmiņa, kā arī vietējo iedzīvotāju un tūristu atmiņas mijiedarbība mazinās šo vietu disonanto raksturu un stiprinās holokausta upuru atcerēšanos un piemiņu, izmantojot dažādas, atšķirīgas piemiņas kultūras un interpretācijas izpausmes.

Sarežģītā tumšā mantojuma iekļaušana tūrismā var palīdzēt novērst šo vietu apzinātu vai neapzinātu aizmiršanu, veicināt to saglabāšanu fiziskajā un atmiņu telpā. Sadarbība starp visām iesaistītajām pusēm, vietējo iedzīvotāju atbalstoša attieksme, dažādajām tūristu interesēm un gaidām atbilstoša pieredzes nodrošināšana, tūrisma piedāvājums, kas balstās uz autentiskumu, atbildīgu, interpretāciju un komunikāciju, izmantojot modernas izteiksmes formas, ir galvenie priekšnosacījumi šo vietu un tūrisma ilgtspējīgai attīstībai. Autoru izstrādātais modelis tumšā mantojuma iesaistei tūrismā var kalpot kā instruments, ar kura palīdzību tūrisma pārvaldības organizācijas var identificēt objektu vai vietu esošo situāciju piemiņas un tūrisma attīstības kontekstā un plānot šo vietu tālāko attīstību.

Mūsdienu nenoteiktības apstākļos pastāv virkne ārējo un iekšējo neprognozējamo faktoru, kas ietekmēs tumšā tūrisma attīstību vienā vai otrā virzienā un kas atspoguļoti pozitīvajā un negatīvajā nākotnes vīzijā. Globālo politisko spēku iespējamās izmaiņas, ģeopolitiskā situācija Eiropā, to skaitā Austrumeiropas lomas maiņa, iespējamās politisko spēku izmaiņas globālo procesu un populisma ietekmē. Neprognozējamas ir arī globālās ekonomikas

krīzes, tai skaitā enerģijas krīze un tās ietekme uz ceļošanu. Jauni konflikti, katastrofas un pandēmijas radīs “jaunu” tumšo mantojumu (Thomas, Herva, Seitsonen et al., 2019), kas, iespējams, būs aktuālāks par esošo, tostarp holokausta mantojumu.

Pētījumu trūkums par holokausta vietu ārpus esošās piemiņas kultūras apmeklētājiem – holokausta noliedzējiem, neonacistiem un neoboļševikiem u. c. radikāli ekstrēmjiem grupējumiem – ir uzskatāms par vienu no pētījuma ierobežojumiem, jo neļāva pamatoti modelēt šo grupu uzvedību izstrādātajos scenārijos.

LITERATŪRA

- Ahmadi, K. R., Biabani, H., Baneshi, E. (2022). Scenarios for the future of tourism in Iran (case study: Hormozgan province). *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 14 (2), 183–199. <https://doi.org/10.1080/19407963.2020.1839087>
- Assmann, A. (2010). The Holocaust – a Global Memory? Extensions and Limits of a New Memory Community. In: A. Assmann, S. Conrad (eds). *Memory in a Global Age*. Palgrave Macmillan Memory Studies. Palgrave Macmillan, London.
- Duinker, P. N., Greig, L. A. (2007). Scenario analysis in environmental impact assessment: Improving explorations of the future. *Environmental impact assessment review*, 27 (3), 206–219. <https://doi.org/10.1016/j.eiar.2006.11.001>
- Evrejskaja Latvija: kratijj putevoditel'*. (2008). E. Shpungina (sostavitel'). Riga: Sovet evrejskikh obshhin Latvii, 48.
- Ferrer-Roca, N., Weston, R., Guia, J., Mihalic, T., Blasco, D., Prats, L., Lawler, M., Jarratt, D. (2021). Back to the future: challenges of European tourism of tomorrow. *Journal of Tourism Futures*, 7 (2), 184–191. <https://doi.org/10.1108/JTF-10-2019-0114>
- Foley, M., Lennon, J. J. (1997). Dark tourism – an ethical dilemma. *Hospitality, tourism and leisure management: Issues in strategy and culture*, 153–164.
- Frostig, K. (n. a.) Locker of Memory. <https://www.karenfrostig.com/locker-of-memory>
- Hartmann, R. (2014). Dark tourism, thanatourism, and dissonance in heritage tourism management: new directions in contemporary tourism research. *Journal of Heritage Tourism*, 9 (2), 166–182. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2013.807266>
- Haynes, N. C., Egan, D. (2021). The implications of ‘miniaturism’ for urban tourism destination futures – from micropubs to microbars. *Journal of Tourism Futures*, 7 (2), 226–231. <https://doi.org/10.1108/JTF-10-2019-0105>
- International Coalition of Sites of Conscience (ICSC). (2018). Interpretation of Sites of Memory. www.sitesofconscience.org/interpretation-of-sites-of-memory
- Kalfas, D., Chatzitheodoridis, F., Loizou, E., Melfou, K. (2022). Willingness to pay for urban and suburban green. *Sustainability*, 14 (4), 23–32. <https://doi.org/10.3390/su14042332>
- Kucia, M. (2016). The Europeanization of Holocaust memory and Eastern Europe. *East European Politics and Societies*, 30 (01), 97–119.

- Latvijas Universitātes Jūdaikas studiju centrs [LUJSC]. (2023). Rīga, Biķernieku mežs. Holokausta memoriālās vietas Latvijā. <http://memorialplaces.lu.lv/memorialas-vietas/riga-un-rigas-rajons/riga-bikernieku-mezs/>
- Latvijas Universitātes Jūdaikas studiju centrs [LUJSC]. (2023). Rīga, Rumbula. Holokausta memoriālās vietas Latvijā. <http://memorialplaces.lu.lv/memorialas-vietas/riga-un-rigas-rajons/riga-rumbula/>
- Lee, T. M. (2015). Place and identity: What can we learn from the dead. *Craft+ design enquiry*. <http://hdl.handle.net/10453/119109>
- Lonely Planet. (2021). Latvia. Rīga. Top things to do. <https://www.lonelyplanet.com/latvia/riga/top-things-to-do>
- Macdonald, S. (2015). Is 'difficult heritage still 'difficult'? Why public acknowledgment of past perpetration may no longer be so unsettling to collective identities. *Museum International*, 67 (1–4), 6–22. <https://doi.org/10.1111/muse.12078>
- Majewska, A., Denis, M., Krzysztofik, S., Cysek-Pawlak, M. M. (2022). The development of small towns and towns of well-being: Current trends, 30 years after the change in the political system, based on the Warsaw suburban area. *Land Use Policy*, 115 (19), 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2022.105998>
- Moscardo, G. (2021). The story turn in tourism: forces and futures. *Journal of Tourism Futures*, 7 (2). 168–173. <https://doi.org/10.1108/JTF-11-2019-0131>
- Page, S. J., Yeoman, I., Connell, J., Greenwood, C. (2010). Scenario planning as a tool to understand uncertainty in tourism: The example of transport and tourism in Scotland in 2025. *Current Issues in Tourism*, 13 (2), 99–137. <https://doi.org/10.1080/13683500802613519>
- Podoshen, J. S. (2017). Trajectories in Holocaust tourism. *Journal of Heritage Tourism*, 12 (4), 347–364. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2016.1197228>
- Reynolds, D. (2016). Consumers or witnesses? Holocaust tourists and the problem of authenticity. *Journal of Consumer Culture*, 16 (2), 334–353. <https://doi.org/10.1177/1469540516635396>
- RGLHM (2021). Rīgas geto un Latvijas holokausta muzejs. Apmeklētāju statistika 2010–2020 (nepublicētie dati).
- Roberts, C., Stone, P. (2014). Dark tourism and dark heritage: Emergent themes, issues and consequences. In: I. Convery, G. Corsane, P. Davies (eds). *Displaced heritage: Responses to disaster, trauma and loss*. Woodbridge: Boydell Press, pp. 9–18.
- Schwartz, P. (1996). *The art of the long view: planning for the future in an uncertain world*. NY: Currency Doubleday.
- Seyitoğlu, F., Costa, C. (2022). A systematic review of scenario planning studies in tourism and hospitality research. *Journal of Policy Research in Tourism Leisure and Events*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/19407963.2022.2032108>
- Shostak, A. B. (2017). *Stealth altruism: Forbidden care as Jewish resistance in the Holocaust*. London: Routledge.
- Skår, M., Nordh, H., Swensen, G. (2018). Green urban cemeteries: more than just parks. *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 11 (3), 362–382. <https://doi.org/10.1080/17549175.2018.1470104>

- Stone, P. R. (2006). A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 54 (2), 145–160.
- Thomas, S. E., Herva, V. P., Seitsonen, O., Koskinen-Koivisto, E. (2019) Dark heritage. In: C. Smith (ed.). *Encyclopedia of Global Archaeology*. https://doi.org/10.1007/978-3-319-51726-1_3197-1
- Timothy, D. J. (2014). Contemporary cultural heritage and tourism: Development issues and emerging trends. *Public Archaeology*, 13 (1–3), 30–47. <https://doi.org/10.1179/1465518714Z.00000000052>
- Tunbridge, J. E., Ashworth, G. J. (1996). *Dissonant heritage: The management of the past as a resource of conflict*. Wiley.
- Wenzel, J. (2013). Virtual Reality Applications for the Tourism Industry: Opportunities for the European Tourism Industry? In: A. Postma, I. Yeoman, J. Oskam (eds). *The Future of European Tourism*. Leeuwarden: Stenden University of Applied Sciences, pp. 271–289.
- Wright, D. W. M. (2016). Hunting humans: A future for tourism in 2200. *Futures*, 78, 34–46. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2016.03.021>
- Yeoman, I., Postma, A., Oskam, J. (2013). Introduction. In: A. Postma, I. Yeoman, J. Oskam (eds). *The Future of European Tourism*. Leeuwarden: Stenden University of Applied Sciences, pp. 24–34.
- Yeoman, I., Rebecca, T. L. Y., Mars, M., Wouters, M. (2012). *2050 – Tomorrow's Tourism*. Bristol, Buffalo, Toronto: Channel View Publications.
- Ziakas, V., Boukas, N. (2013). Global Change and European Tourism Futures. Destination Management, Competitiveness and the Struggle for Sustainability. In: A. Postma, I. Yeoman, J. Oskam (eds). *The Future of European Tourism*. European Tourism Futures Institute. Stenden University of Applied Sciences, Leeuwarden, pp. 215–237.